

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu

Uvod

Godine 1923. Radić se odlučio na novu političku orijentaciju, koja se sastojala u napuštanju dotadašnje apstinentske politike prema Narodnoj skupštini i u pokušaju pregovaranja i sporazumijevanja s predstavnicima jednog dijela srpske buržoazije.

Radi ubrzanja tih pregovore i pritiska na srpske političare, Radić je pokušao mjerodavne faktore u središtima evropske politike upoznati s potrebom reorganizacije političkog sistema u Jugoslaviji na bazi ravnopravnosti naroda. Ne našavši na Zapadu veće razumijevanje, zbog nesprenosti britanskih političara da se miješaju u unutarnje stvari Jugoslavije, a konzultirajući se u Engleskoj za vrijeme svog boravka samo s predstavnicima liberalnih struja i radničke partije, Radić se odlučio na odlazak u komunističku Moskvu.

Jugoslavenska i svjetska javnost taj je Radićev potez različito komentirala. Engleski list *The Times* okarakterizirao je 9. VII 1924. Radićev odlazak u Rusiju kao manevar Rusa, koji uz pomoć Radića žele srušiti stabilne balkanske države.¹ Drugi su u Radićevom odlasku u Moskvu gledali samo običan politički manevar radi pritiska na velikosrpske hegemone.² Sam Radić dao je izjavu da je u eri priznanja Sovjetskog Saveza od niza evropskih država nastojao naći u Rusiji zaštitnika protiv talijanskog presizanja u naše krajeve na Jadranu, pohvalivši se prilikom svog ljetovanja u kolovozu 1925. godine da je uspio za vrijeme svog boravka u Rusiji uvjeriti sovjetskog ministra vanjskih poslova Čičerina da je Istra jugoslavenska.³

Međutim, do najtočnijeg obavještenja o Radićevom putu u Moskvu 1924. godine i njegovim postupcima i aktivnostima za vrijeme boravka u Sovjetskom Savezu možemo doći samo rekonstrukcijom tih zbivanja na osnovi

¹ Navedeno prema radu *Vuka Vinavera*, Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919—1929, Istorija XX veka, VII/1965, 138.

² Isto, 133.

³ Isto, 132, 146. Ta je Radićeva izjava štampana u *Hrvatskoj riječi*, 15. VIII 1925.

arhivskih i štampanih izvora. Napominjem da taj zadatak nije moguće potpuno izvršiti bez konzultacije izvora pohranjenih u sovjetskim arhivima i svakodnevne sovjetske štampe. Budući da ta istraživanja nisu provedena do pisanja ovoga rada, može se on smatrati samo prilogom istraživanju Radićevog boravka u Moskvi.

Preliminari za Radićev put

Početne pripreme za Radićev put u Moskvu trajale su nekoliko mjeseci. Kako bi svratio na sebe pažnju sovjetskih političara i dobio službeni poziv sovjetske vlade da posjeti Sovjetski Savez, Radić je, nakon donošenja odluke da posjeti Rusiju, počeo u glasilu HRSS-a *Slobodnom domu* objavljivati seriju članaka o Sovjetskom Savezu.⁴ Prvi takav članak pojavio se je 13. III 1924. i bio je vjerojatno iniciran posjetom sovjetskog diplomata Hriste Rakovskog, kojeg je Radić — kako sam piše — poznao otprije i koji je 1924. bio član sovjetske delegacije, što je s Velikom Britanijom vodila pregovore o sklapanju općeg i posebnog trgovačkog ugovora.⁵ Putujući višekratno na relaciji Moskva — London, Rakovski je, čini se, posjetio Radića u Beču dva puta i o tim svojim razgovorima obavijestio sovjetske političare, koji su nakon toga navodno izjavili da smatraju »[...] da je politika HRSS-a jedina prava i zdrava politika za cijeli Balkan i Podunavlje«.⁶

Posredstvom Rakovskog uspostavljena je vjerojatno i direktna veza Radića s političarima Sovjetskog Saveza. U fondu Kominterne pronađen je jedan članak Stjepana Radića, napisan u Beču 24. II 1924, na ruskom jeziku pod naslovom »Хорваты и хорватский народ как организованная сила пасифистического крестьянства революции«, te vjerojatno predstavlja Radićevu informaciju sovjetskim političarima o seljačkom pokretu u Hrvatskoj.⁷ Taj je članak veoma instruktivan, jer nam daje više podataka o Radićevom shvaćanju hrvatskog društva uoči njegovog odlaska u Moskvu. Na prvom mjestu vidimo da je, usprkos dobroj volji da svoju brigu proširi sa seljaka i na radnike, Radić ipak bio političar seljačkog pokreta, te da mu je promatranje društva s klasnog stajališta bilo tuđe. U svrhu obrane svojih ideoloških pozicija, Stjepan Radić je razvio vlastitu teoriju o strukturi hrvatskog društva. U tom članku Radić uvrštava u narod seljake, radnike i naprednu inteligenciju, isključujući iz pojma narod samo »gospodu«, sastavljenu od dijela inteligencije i činovništva u službi nenarodnih režima.

⁴ Prvi članak iz te serije nosi naslov »Priznata je Sovjetska Rusija«, *Slobodni dom*, 13. II 1924.

⁵ Ugovor između SSSR-a i Velike Britanije potpisan je nakon oduljih pregovora u kolovozu 1924. godine. Podatke o Hristi Rakovskom donosi sam Stjepan Radić u člancima »Hristo Rakovski«, *Slobodni dom*, 5. III 1924. i »Istina o boljševičkoj Rusiji«, *Slobodni dom*, 27. II 1924. Rakovski je bio Bugarin, koji je 1899. došao u Rusiju, te tu završio studij medicine, baveći se kasnije isključivo diplomatskom djelatnošću.

⁶ To je iznio sam Radić u članku »Svi smo proti ratu, protiv beogradskog militarizma«, *Slobodni dom*, 26. III 1924.

⁷ Foto-kopija toga dokumenta čuva se u Arhivu radničkog pokreta u Beogradu, fond Kominterne (dalje ARPB, KI), 13/1924.

Prednost u upravljanju Radić daje isključivo seljaštvu. U članku »Federacija HRSS«, koji je štampan uoči prvog maja 1924. godine, Radić piše: »[...] seljaštvo ostaje prvi i glavni faktor hrvatske politike, ali [...] nije više samo nego (osim toga što mnogo radništva, građanstva i školovane gospode pristaje uz HRSS) imamo danas tu važnu pojavu, da i posebno organizirano radništvo (Hrvatski radnički savez — bilješka MKD) i dvie posebne organizacije građanstva (Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava dijelom, napomena MKD) sačinjavaju s HRSS u istinu podpuni i savršeni hrvatski narod«. ⁸

Odlučni poticaj sovjetskim političarima da ga pozovu u Sovjetski Savez dao je sam Radić prvomajskim proglasom svoje stranke. ⁹ U tome proglasu, koji je sastavljen u veoma radikalnom tonu, naglašava da se hrvatski narod bori ne samo za seljačko već i za radničko pravo.

Nekoliko dana nakon izlaska prvomajskog proglaša iz štampe predsjedništvo Međunarodnog seljačkog saveza u Moskvi (kraće Seljačka internacionala) uputilo je Radiću poziv za suradnju s prilozima, koji su imali Radića upoznati sa zadaćama i s programom te nedavno osnovane međunarodne seljačke organizacije. ¹⁰ Uskoro zatim slijedio je i Čičerinov poziv Radiću da dođe u Sovjetski Savez i da se tamo upozna s tekovinama revolucije i s prilikama na selu, odnosno da učlani svoju stranku u Seljačku internacionalu.

Proučivši poslate materijale, Radić je zaključio — prema vlastitoj izjavi — da je Seljačka internacionala jedina međunarodna organizacija, čiji program bar donekle odgovara sadržaju rada Hrvatske republikanske seljačke stranke, te da je radom Prvog kongresa Internacionale, na kojem je Internacionala zapravo i osnovana (10—16. X 1923) prevladavao »[...] mirotvorni seljački duh, koji golemom većinom broja i još većom snagom neustrašivoga seljačkoga duha nasilne gospodске vlade ruši i bez jedne kaplje krvi, na taj način, najprije domaći mir osigurava, a onda sve malo po malo svjetski mir stvara i utvrđuje«. ¹¹ Utvrdivši da Seljačka internacionala ne zahtijeva proletarizaciju sela, već da savezom radnika i seljaka nastoji ostvariti bolji život, i ima, po Radiću, dosta dodirnih točaka s bivšim Sveruskim seljačkim savezom, koji je osnovan 1905. pod utjecajem revolucionarne borbe radničke klase, ¹² Radić se oduševljava

⁸ S. Radić, Federacija HRSS, *Slobodni dom*, 30. IV 1924, 3.

⁹ Originalni proglas nisam uspjela pronaći, ali je donesen u cijelosti u djelu J. Horvata, *Politička povijest Hrvatske (1918—1929)*, II, Zagreb 1938, 338.

¹⁰ Tom prilikom Radiću su poslani zapisnici Prvog internacionalnog seljačkog kongresa održanog 10—16. X 1923. u Moskvi i neki drugi štampani materijali (S. Radić, Seljačka međunarodna zajednica ili Seljačka internacionala, *Slobodni dom*, 21. V 1924).

¹¹ Isto.

¹² God. 1917. taj je savez izvršio zaokret udesno, prečavši na stranu kontrarevolucionara, te je nakon revolucije izgubio svako političko značenje (v. Крестьянский союз всероссийский, *Большая советская энциклопедия*, III izd., 23. sv., 1953, 370). U vrijeme Radićevog boravka u Moskvi, bivši predsjednik toga Saveza Mazurenko vodio je gospodarsko i kulturno poduzeće »Новую деревню« (Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine. Iskazi Stjepana Radića pred Sudom za zaštitu države o boravku u Moskvi 1924. g., I dio, *Mogućnosti*, 1971, 850 — dalje: Radić pod Obznanom 1925. god.).

novoosnovanom organizacijom i donosi već u Beču konačnu odluku da poradi na tome da svoju seljačku stranku upiše u Seljačku internacionalu.¹³ Nakon Radićeve izjave u *Slobodnom domu* da će učiniti sve da učlani HRSS u Međunarodni seljački savez, Radić dobiva nekoliko uzastopnih poziva da dođe u Sovjetski Savez. Nakon primitka pismenog poziva Seljačke internacionale i samog Čičerina, Radić je odlučio da krene na put, to više što se u Kraljevini SHS predviđalo razdoblje neaktivnog političkog života zbog odgađanja zasjedanja Narodne skupštine u Beogradu do 20. X 1924. I tako je 29. V 1924. Stjepan Radić krenuo na svoj četvrti put u Rusiju.¹⁴

Radićev boravak u Rusiji do upisa HRSS-a u Seljačku internacionalu (2. VI — 1. VII 1924)

Prema sjećanjima Radićevog sina Vladimira, Stjepan Radić krenuo je na put iz Beča u pratnji svoga zeta ing. Augusta Košutića i svoga sina. Automobilom su došli do Sankt Pöltena, a zatim vlakom do Berlina. Put preko poljskog koridora, istočne Pruske i Litve protekao je bez komplikacija, a na graničnoj stanici Rusije dočekao je Radića izaslanik sovjetske vlade.¹⁵ U Moskvi je Radić bio veoma srdačno primljen. Gosti su smješteni u palaču »Харитоненку«, u kojoj su inače odsjedali samo ugledni strani diplomati, a za stalnog posrednika između Radića i Ministarstva vanjskih poslova bio je postavljen pročelnik odjeljenja za balkanske poslove G. B. Sandomirski.¹⁶

Već 4. VI 1924. Stjepan Radić sastao se s Georgijem Vasiljevičem Čičerinom, narodnim komesarom vanjskih poslova, koji se još na Genovskoj konferenciji 1922. godine zalagao za ravnopravnost hrvatskog naroda, davši tada izjavu o ugnjetavanju Crnogoraca, Hrvata i Makedonaca u

¹³ S. Radić, Seljačka međunarodna zajednica ili Seljačka internacionala, *Slobodni dom*, 21. V 1924. Radić je svoju odluku donio na osnovi poslatih materijala, u kojima je istaknuto da je glavna zadaća Internationale zaštita interesa seljačkog staleža legalnim sredstvima (Строительный устрoй Международного крестьянского союза, Крестьянский интернационал — Moskva, br. 1 od 1. IV 1924, 170—171). Zapravo Seljačka internacionala bila je nuzorganizacija Komunističke internacionale, kako je utvrdio i nadodvjetnik Alexander u svojem mišljenju o stanju kaznenog predmeta protiv S. Radića, 27. VI 1925, koje je upućeno ministru predsjedniku Nikoli Pašiću (Arhiv Hrvatske, fond Nadodvjetništva, dosje Radić 1925 — mnijenje Alexandra).

¹⁴ Stjepan Radić bio je u Rusiji 1888, 1896. i 1909. godine (S. Radić, Moja četiri puta u Rusiju, *Slobodni dom*, 11. VI 1924).

¹⁵ Arhiv Hrvatske, zbirka Radić, akvizicije kut. 140 — sjećanje Vladimira Radića na put u Moskvu 1924. godine, fragmenti rukopisa.

¹⁶ G. B. Sandomirski bio je publicist i šef odjela za balkanske poslove u Ministarstvu vanjskih poslova u Moskvi. Za vrijeme carističke Rusije bio je osam godina interniran u Sibiriji. Poslije revolucije zastupao je Rusiju na pregovorima u Varšavi, a bio je i član ruske delegacije u Genovi 1922. godine. Napisao je knjigu o talijanskom fašizmu, a pripremao je za štampu i rukopis »Stjepan Radić kao antipod Musolinija i fašizma«, koji nije nikad objavljen (A. Košutić, bilješka u *Slobodnom domu*, 1. I 1925).

versajskoj tvorevini, novostvorenoj jugoslavenskoj državi.¹⁷ U trosatnom razgovoru ta dva političara izmijenila su svoja mišljenja o mnogim političkim problemima. Čičerin je — kako je izjavio kasnije sam Radić — istakao da se zanima za Hrvate jer su republikanci, a prema tome i revolucionari, zapostavivši Radićevo naglašavanje da je on najkonzekventniji pacifist.¹⁸

Radić je 5. VI 1924. posjetio zamjenika generalnog tajnika Seljačke internacionale Poljaka Tomaša Dombala, koji mu je uputio pozdravno pismo s uvjerenjem da će se Radić na ruskom primjeru uvjeriti o potrebi stvaranja saveza seljaka i radnika.¹⁹

Uz to se Radić upoznao s više poznatih ličnosti iz sovjetskog javnog života. Već prvih dana svoga boravka u Moskvi, Radić je imao oduži sastanak s Aleksandrom Petrovičem Smirnovim, koji je u to vrijeme, uz funkciju glavnog tajnika u Seljačkoj internacionali, bio i narodni povjerenik za poljodjelstvo u sovjetskoj vladi. Smirnov je Radića informirao o strukturi seljačkih posjeda u Sovjetskoj Rusiji i o zajedničkim akcijama seljaka unutar kooperativa i kolhoza.²⁰ Razgovor sličnog sadržaja vodio je Radić — kako sam piše — i s predsjednikom Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika Mihailom Ivanovičem Kalinjinom.²¹

Sklon kontaktu s masama Radić se prilikom svoga boravka u Rusiji nije ograničio samo na razgovore s rukovodiocima. Radić je, 8. VI 1924, proveo cio dan na seoskim gospodarstvima u okolini Moskve, ispitujući seljake o njihovom životu, dajući i sam opširne informacije o položaju hrvatskih seljaka.²² U dodir sa seljacima čitave Rusije Radić dolazi i u Seljačkom domu u Moskvi, koji posjećuje gotovo svaki dan. Od samih seljaka Radić je doznao da su u seoskim sovjeticima komunisti u manjini, te da prema tome na selu seljaci, a ne radnici, imaju dominantnu ulogu.²³

Radić je također ustanovio da se Lenjinove smjernice s Drugoga kongresa Kominterne (u srpnju 1920) odista i ostvaruju, te da sovjetska vlada vodi računa o posebnim prilikama seljačkog života pri stvaranju saveza radništva, srednjeg i siromašnog seljaštva. Na tu temu Radić objavljuje u *Slobodnom domu* niz članaka. Među ostalim, Radić piše da se saniranje

¹⁷ U memorandumu 30. XII 1922. upućenom svjetskoj konferenciji Čičerin i Rakovski osudili su versajski mir i uključivanje Makedonije, Crne Gore, Dobrudže, kao i dijelova Albanije, Dalmacije i Hrvatske u nove državne tvorevine bez slobodne volje stanovništva. Isto su to mišljenje zastupali i na konferenciji u Genovi (vidi V. Vinaver, Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919—1929, n. dj., 118, 123).

¹⁸ Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 852 — izjava Radića 24. I 1925. i *Slobodni dom*, 21. VI 1924.

¹⁹ Pozdravno pismo u prijevodu priloženo je istrazi protiv Stjepana Radića 1925. kao dokazni materijal (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, zbirka sudski dosjei [dalje IHRPH, ZB-S] — 11/56).

²⁰ S. Radić, Najveća briga Sovjetskog Saveza, *Slobodni dom*, 21. VI 1924. Na istu temu Radić piše i članak »Seljačko pravo na zemlju u Sovjetskoj Rusiji«, *Slobodni dom*, 9. VII 1924.

²¹ S. Radić, Predsjednik Sovjetske Rusije Kalinjin o seljačkom pitanju, *Slobodni dom*, 30. VII 1924; Bilješka o razgovoru, *Slobodni dom*, 25. VI 1924.

²² IHRPH, ZB-S-11/56 — dozvola nadležnih organa za posjetu seoskim gospodarstvima u okolini Moskve.

²³ Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 851 — Radićeva izjava 23. I 1925. Na tu temu napisao je Radić članak »Duh Sovjetske Rusije«, *Slobodni dom*, 9. VII 1924.

prilika na ruskom selu smatra u Rusiji trećom frontom koju treba osvojiti (prva fronta bila je pobjeda nad caristima, a druga nad kontrarevolucionarima).²⁴ Radić citira i Kalinjina koji je izjavio da je radikalno rješavanje seljačkih problema jedan od bitnih uslova učvršćenja vlasti proletarijata. U zaključku toga članka Radić piše: »Po ovom jasno vide i naši ljudi, da najviši predstavnik Sovjetske Rusije govori i misli o seljačkom pravu i životu gotovo kao i mi. Razlika je samo u tom, što se seljačka duša, a naročito vjera u seljačkom narodu smatra nečim zaostalim i štetnim. Razlika je i u tom, a to je već i rečeno, što u Rusiji radnička manjina vodi, a seljačka većina do sada još po strance stoji, te joj se sad namjenjuje, da ide za radništvom ne doduše sliepo nego svjestno i ne u podložnosti nego u ravnopravnosti.«²⁵

Smatrajući da je struktura Rusije slična gospodarskoj strukturi Hrvatske, Radić se interesirao za sve probleme sela, a osobito za planove sovjetskih državnika u budućnosti. S primjedbom da bi isto predložila svaka vlada, koja želi predobiti seljaštvo, Radić u istražnom postupku 1925. godine citira program predsjednika Kominterne Zinovjeva,²⁶ koji se sastojao u snižavanju cijena tvorničkih proizvoda za potrebe sela, u smanjenju seljačkih poreza, u povećavanju kredita za poljoprivredu, u osnivanju dobrih škola na selu i u formiranju komunističkih ćelija na selu, napomenuvši pri tome da po njegovom mišljenju radnici u Rusiji još uvijek previše odlučuju.²⁷ Ipak, u cjelini, Radić je bio zadovoljan onim što je 1924. vidio na ruskom selu, koje je preživjelo užasne godine građanskog rata i godine gladi. Dopisniku Ruske telegrafске agencije (ROST) Radić izjavljuje da i pred njim, nakon povratka u domovinu, stoji velika zadaća združivanja seljaštva i radništva po uzoru na SSSR, s tom razlikom da u Hrvatskoj dominantnu ulogu mogu imati samo seljaci, a nikako radnici koji su u manjini.²⁸ Indirektno, Stjepan Radić prilikom tih razgovora naglašava da je hrvatsko seljaštvo naprednije od ruskog, a na Kongresu za širenje pismenosti 8. VI 1924. ističe da je u Hrvatskoj gotovo potpuno iskorijenjena nepismenost.²⁹ Proriče i Rusiji budućnost samo u prosvjetećenom i organiziranom seljaštvu, jer prosvjetećivanje i opismenjavanje ruskog sela treba biti jedan od osnovnih zadataka mlade sovjetske vlasti.³⁰

²⁴ Najvažnije pitanje ruske politike, *Slobodni dom*, 21. VI 1924.

²⁵ S. Radić, Sovjetska Rusija i seljačko pravo, *Slobodni dom*, 25. VI 1924; Citiranu izjavu Kalinjina je dao na XIII kongresu Boljševičke partije održanom 22—29. V 1924. u Moskvi.

²⁶ Na osnivačkom kongresu Seljačke internacionale Zinovjev je 13. X 1924. rekao okupljenim delegatima: »Vi ste počeli krčiti put od sela prema gradu, a mi od grada prema selu. Negdje u sredini mi ćemo se sastati. Seljak počinje graditi taj put od Seljačke internacionale prema Radničkoj internacionali, a radnici počinju graditi isto u pravcu prema vama da se negdje ta dva puta sastanu (Protokoll vom 1. Internationalen Bauernkongress von 10 bis 16 okt. 1923, Wien 1924, 98). Taj citat Radić je često upotrebljavao u istražnom procesu god. 1925, dokazujući da su Seljačka i Komunistička internacionala dvije posebne organizacije.

²⁷ Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 899 — Radićeva izjava 23. II 1925.

²⁸ A. Košutić, Stjepan Radić u današnjoj Rusiji, *Slobodni dom*, 25. VI 1924.

²⁹ Svojim govorom na Kongresu za širenje pismenosti Radić je osobito oduševio Lenjinovu udovicu N. K. Krupskaju i ona izjavljuje Sandomirskom da je Radić svojim načinom govora veoma podsjeća na pokojnog Lenjina (Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 867 i 878—9 — Radićeva izjava 28. I i 4. II 1925).

³⁰ S. Radić, Duh Sovjetske Rusije, *Slobodni dom*, 9. VII 1924.

Za vrijeme svog boravka u Rusiji Radić je svugdje susretan veoma srdačno. U čast Radiću, Čičerin je priredio svečanu večeru prilikom njegova dolaska (8. VI 1924), a isto tako i odlaska (3. VIII 1924). Na tim prijemima Radić se upoznao s više poznatih ličnosti sovjetskoga javnog života. Sam Radić piše da je izmijenio misli s Karlom Radekom, autorom značajnih povijesnih radova iz razdoblja ruske revolucije,³¹ D. Z. Manuiljskim, stručnjakom za nacionalna pitanja i drugima.

Radićev 53. rođendan također je bio obilježen značajnim događajem. Toga dana primio je Radić poziv Dombala iz predsjedništva Seljačke internacionale da obrazloži nacrt svoga primitka u Seljačku internacionalu, jer da nema nikakvih zapreka »[...] da HRSS postane ravnopravni član međunarodne seljačke obitelji«. ³² Istoga dana Stjepan Radić dao je izjavu novinaru ruskog dnevnika *Известия* da će o Sovjetskoj Rusiji napisati knjigu, jer da su prilike koje je našao u pozitivnom smislu znatno premašile njegova očekivanja.³³

Za vrijeme zasjedanja Petog kongresa Komunističke internacionale (17—22. VI 1924), na kojem nije sudjelovao, Radić o prijemu HRSS-a u Seljačku internacionalu sastavlja adresu koju upućuje, 27. VI 1924, glavnom tajniku Seljačke internacionale Aleksandru P. Smirnovu.³⁴ U tom pismu Radić izjavljuje da po ovlaštenju plenuma svoje stranke od 1. V 1924.³⁵ pristupa u Seljačku internacionalu, pod uvjetom da njegova stranka može zadržati svoj program i svoju taktiku. Pri tome Radić postavlja određene ograde. Npr., Radić pristaje na sudjelovanje svoje stranke u Seljačkoj internacionali samo ako tamo ne bude predstavnik »pljačkaške i militarističke Jugoslavije«. Ali je i Radić morao pristati na neke ustupke, od kojih je svakako najveći izjava da će za rješavanje unutarnjih pitanja u Jugoslaviji upotrijebiti i revolucionarna sredstva ukoliko se mirna pokušaju bezuspješnima. Radić također pristaje na nacionalizaciju industrijskih poduzeća. U ostalim dijelovima adrese Radić nije odstupio od svoga programa, izjavivši da je ostvarenje seljačke republike isto što i stvaranje radničke države. Radić se zalaže za stvaranje Federativne seljačke republike Jugoslavije, odnosno u krajnjoj liniji Jadransko-podunavske federacije.

U svojoj izjavi od 27. VI 1924. Radić je naveo da misli ostati u Rusiji samo još nekoliko dana, te moli da se rješenje o prijemu ubrza i da se sastanak predsjedništva Seljačke internacionale održi što prije.

³¹ U vrijeme Radekovog poznanstva s Radićem Radek je već imao iza sebe dugogodišnju političku, ali i publicističku karijeru (Karl Bernhardovič Radek, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 5, 1969, 355).

³² Taj je poziv objavljen u *Slobodnom domu*, 18. VII 1924, zajedno s ostalim materijalima vezanima uz upis HRSS u Seljačku internacionalu.

³³ Službena Rusija o Radiću, *Večernja pošta*, 16. VI 1924. Ta knjiga nije nikada napisana.

³⁴ Foto-kopija ruskog prijepisa pohranjena u ARPB, KI-37/1924.

³⁵ Odluku o pristupu HRSS u Seljačku internacionalu Radić je donio sam. Istina, on se u pismu Smirnovu, 27. VI 1924, poziva na prvomajski plenum hrvatskih zastupnika, ali je u istražnom postupku sam Radić dao ispravku, izjavivši da je tek na početku lipnja HRSS dobila njegov izvještaj iz Moskve u kojem je izložio svoju namjeru da upiše HRSS u Seljačku internacionalu (Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 852 i 890 — izjava 24. I 1925. i 23. II 1925 — interesantno je da su te izjave kontradiktorne što iznenađuje s obzirom na općepoznatu Radićevu dobru memoriju).

*Radićevo učlanjenje HRSS-a u Seljačku internacionalu*³⁶
(1. VII 1924)

Radićevo molbu od 27. VI 1924, u kojoj vješto lavira na relaciji pacifizam — revolucionarnost HRSS-a,³⁷ odmah je razmotrilo predsjedništvo Seljačke internacionale u užem sastavu, te je glavni tajnik Seljačke internacionale A. P. Smirnov sazvao za 1. VII sjednicu predsjedništva. Na toj sjednici imalo se rješavati, kao jedina točka dnevnog reda, pitanje učlanjivanja HRSS-a u Seljačku internacionalu. Na tu je sjednicu pozvan osim Radića i ing. August Košutić.³⁸

Zapisnik toga sastanka veoma je kratak.³⁹ Nakon čitanja Radićeve izjave od 27. VI 1924, donesen je zaključak u dvije točke. »Prvo, pošto se izjava predsjednika HRSS-a druga Stjepana Mirkovića Radića u osnovnim točkama podudara sa ustanovama prve međunarodne seljačke konferencije kao i sa zadaćom Međunarodnog seljačkog saveza u pitanju borbe za zemlju, za oslobođenje nacionalnih manjina, za radničko-seljački revolucionarni blok itd., to predsjedništvo Međunarodnog seljačkog saveza odlučuje primiti HRSS u svoj sastav. I drugo: Pošto Međunarodni seljački savez nije državna nego seljačka organizacija i stranka, to se daje pravo Jugoslaviji ne kao državi, nego kao narodima tamo naseljenima, da pošalju svoje predstavnike u Međunarodni seljački savez. Ima se pozvati predstavnik HRSS-a u Međunarodni seljački savez radi neposrednog sudjelovanja u radu. O broju predstavnika HRSS-a odlučit će plenum Međunarodnog seljačkog saveza.«

O toj sjednici Radić donosi u svojem stranačkom listu znatno opširnije podatke.⁴⁰ Radić piše da je sjednici prisustvovalo devet članova predsjedništva Seljačke internacionale, te da je predsjedavao glavni tajnik A. Petrovič Smirnov. Prisutni su bili i predstavnici češkog, poljskog, francuskog i njemačkog seljaštva.⁴¹ Radić izvještava da se u toku sjednice razvila

³⁶ Da je Seljačka internacionala bila nuzorganizacija Kominterne pokazuje način njenog nastajanja. Na Lenjinovu inicijativu, na Drugom kongresu Kominterne, u srpnju 1920. godine, zaključeno je da se stvaranjem radničko-seljačkog bloka klasna borba unese u selo. Provođenje te odluke ponovo je potaknuto na Četvrtom kongresu Komunističke internacionale 1923. godine. Neposredno poslije završetka rada tog kongresa osnovana je Seljačka internacionala (10—16. X 1923), a u predsjedništvo novoosnovane organizacije ušli su i predstavnici Komunističke internacionale: Smirnov, Krasnij i Dombal. Značajno je napomenuti da Seljačka internacionala nije ostvarila nade sovjetskih komunista i Kominterne i da nije dovela do stvaranja saveza seljaka i radnika na širem planu. God. 1929. sjedište Seljačke internacionale bilo je preneseno u Berlin, a 1933. godine seli pred Hitlerom u Pariz.

³⁷ T. Išek, Primjena »Obzname« na HRSS i posljedice za njene pristaše u Bosni i Hercegovini, *Casopis za suvremenu povijest*, br. 1/1971, 39.

³⁸ Prijevod poziva pohranjen u IHRPH, ZB-S-11/56.

³⁹ Prijevod zapisnika pohranjen u IHRPH, ZB-S-11/56. Zapisnik sjednice potpisali su Smirnov i Krasnij, te prisutni članovi predsjedništva: Dombal, Gorov, Kornblum, Rau, Dobrovoljni, Majerova i Stjepan Radić. Napominjem da se u našoj povijesnoj literaturi Krasnij često zamjenjuje sa sovjetskim diplomatom Krasinom.

⁴⁰ Izvještaj o prijemu u Seljačku internacionalu, *Slobodni dom*, 18. VII 1924.

⁴¹ Predstavnici Čehoslovačke bili su Dobrovoljni i Majerova, Poljske Dombal, Francuske Costele i Ramée, Njemačke Kornblum (IHRPH, ZB-S-11/56 — zapisnik od 1. VII 1924).

opširna diskusija oko dotadašnjeg jugoslavenskog predstavnika u Seljačkoj internacionali.⁴² Smirnov je izjavio da je pitanje toga predstavnika već riješeno, budući da je bio u predsjedništvu Seljačke internacionale samo privremeno, to više što Seljačka internacionala prima u svoje članstvo samo seljačke, političke i gospodarske organizacije, odnosno čitave narode, a nikako predstavnike pojedinih država ili vlada. Prisutni članovi predsjedništva zatražili su od Radića da ih što iscrpnije obavijesti o snazi i organizaciji HRSS-a. Tom zahtjevu Radić je udovoljio na nekoliko svjetskih jezika, odgovarajući na brojne upite prisutnih.

Diskutirano je također o odnosu HRSS-a prema Zelenoj internacionali u Pragu. Radić je izjavio da je predstavnik HRSS-a, prilikom osnutka te internacionale 1922. godine, dao izjavu da će HRSS pristupiti u tu internacionalu, ako bude uistinu seljačka, te ako u njoj budu zastupani seljački narodi i stranke, a ne kojekakva gospodarska društva, agrarni uredi i različite vlade i države, uz uvjet da internacionala prizna Hrvatsku republikansku seljačku stranku za predstavnicu probudenog i organiziranog seljačkog hrvatskog naroda. Budući da Zelena internacionala nije respektirala zahtjeve predstavnika HRSS-a i postajala je postepeno sve više organizacija zemljoposjednika pojedinih država — Radić izjavljuje da HRSS nije faktički nikada pristupio u tu internacionalu, te se nije odazvao ni svibanjskom pozivu 1924. na kongres.⁴³

Na kraju sjednice članovi predsjedništva Seljačke internacionale čestitali su Radiću i Košutiću na učlanjenju HRSS-a u Seljačku internacionalu, a Smirnov se »kao pravi seljak i pravi Rus s njima bratski izljubio«.⁴⁴ Iste večeri priređena je drugarska čajanka u čast primanja HRSS u Seljačku internacionalu, na koju su pozvani svi članovi Seljačke internacionale — koji su bili u Moskvi — i druge značajne ličnosti sovjetskoga javnog političkog života.⁴⁵ O prijemu HRSS u Seljačku internacionalu donesen je također poseban izvještaj u službenom listu moskovske vlade: Известияма.⁴⁶

⁴² Toliko napadana ličnost javljala se pod pseudonimom D. Anin, a bio je iz Beograda. Anin je u prvom broju mjesečnika *Крестьянский интернационал* 1924. objavio članak »Socijalni položaj seljaštva u Jugoslaviji«, koji je Radić žestoko napao i prilikom istražnog postupka zbog iskrivljavanja prikaza položaja hrvatskog seljaštva (Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 865—6). Budući da je Anin iz Beograda, možda se pod tim pseudonimom krije Filip Filipović, koji je za *Крестьянский интернационал* napisao niz članaka od br. 2/1924 pa do br. 8—9/1925. (v. bibliografija radova F. Filipovića, Izabrani spisi Filipa Filipovića, II, Beograd 1962, 574—578). Međutim, sporno lice moglo je biti i J. Čižinski, koji je također u to vrijeme bio u Moskvi, poslavši iz Moskve članak »Problemi NEP-a« (*časopis Borba*, 1924, 55—70).

⁴³ Predstavnik HRSS na osnivačkom kongresu Zelene internacionale u Pragu bio je potpredsjednik HRSS Josip Predavec, a od Zemljoradničke stranke iz Beograda Avramović (IHRPH, ZB-S-11/56 — izjava J. Predavca istražnom sucu).

⁴⁴ Izvještaj o prijemu u Seljačku internacionalu, *Slobodni dom*, 18. VII 1924.

⁴⁵ Tu je večeru priredio Smirnov, komesar narodnog poljodjelstva i glavni tajnik Seljačke internacionale. Od predsjedništva Seljačke internacionale prisustvovalo je sedam članova, a bili su prisutni i predstavnici radništva svih balkanskih zemalja. Završni svečani govor držao je Smirnov. Prema Radićevom izvještaju zapažen je bio govor nekog ruskog radnika, koji je izjavio da je Stambolijski u Bugarskoj izgubio vlast i život jer se nije povezoao s radništvom (S. Radić, Oproсна večera predsjednika HRSS-e u Moskvi, *Slobodni dom*, 16. VII 1924).

⁴⁶ S. Radić, Službeno saopćenje o pristupu HRSS-e u Seljačku internacionalu, *Slobodni dom*, 13. VIII 1924.

Upisom HRSS u Seljačku internacionalu bio je Radićev posao u Rusiji završen. Za vrijeme svoga boravka Radić je izmijenio misli s više uglednih sovjetskih političara, te je uspio spoznati i njihova reagiranja na složenu političku situaciju na Balkanu.⁴⁷ Treba ipak istaći da je Radiću, usprkos više puta ponavljanim izjavama da Hrvati ništa ne traže od velikih sila, bilo i te kako stalo do moralne podrške sovjetske vlade i do tretiranja HRSS kao predstavnika hrvatskog naroda. To nam najbolje može potvrditi Radićev referat upućen sovjetskoj vladi u vrijeme njegova boravka u Rusiji.⁴⁸ Jedno poglavlje toga izvještaja nosi naslov »Šta može učiniti SSSR za samostalnu seljačku republiku u Hrvatskoj« i u njemu Radić piše da je svojevremeno pokušao kod jedne strane vlade da ona prizna Hrvatsku kao međunarodnu jedinicu (Radić očito misli na Englesku, bilješka MKD), ali da u tome nije uspio. SSSR, međutim, želi priznati hrvatski narod »kao samostalni faktor međunarodnoga prava« i time može pomoći da se Kraljevina SHS preuredi na federalističkoj osnovi, zalažući se za to rješenje na međunarodnim konferencijama.

Radićev boravak u Moskvi od učlanjenja HRSS u Seljačku internacionalu do odlaska iz Rusije (1. VII — 4. VIII 1924)

Radićeva namjera da napusti Sovjetski Savez na početku srpnja bila je osujećena odbijanjem Austrije da izda Radiću prolaznu vizu.⁴⁹ Naime, zbog pristupa HRSS u Seljačku internacionalu, cjelokupna evropska buržoaska štampa okarakterizirala je Radića kao komunista, te su se i u Jugoslaviji sve češće širile glasine o stavljanju HRSS pod udar Obznane, osobito poslije 12. VII 1924, kada je zabranjen rad Nezavisne radničke partije Jugoslavije.⁵⁰

Zbog produženog boravka, Radić se osjeća u Rusiji kao u klopci. Obilazak austrijskog i britanskog poslanstva (8. i 9. VII 1924) nije bio uspješan.⁵¹ Radić svugdje nailazi na učtivo odbijanje. Zato se 13. VII 1924. Radić ponovo sastaje s komesarom vanjskih poslova Rusije Čičerinom, koji mu predlaže da ostane u Rusiji i da radi u seljačkim masama Sovjetskog Saveza. Radić odbija tu ponudu, izjavivši da je njegovo mjesto u njegovom narodu.⁵²

Radić ponovo posjećuje poslanike stranih predstavnništva u Moskvi, tražeći posrednike koji bi mu omogućili dobivanje tranzitne vize kroz Austriju. Dvaput se sastaje s njemačkim poslanikom (14. i 19. VII 1924), a 23. VII 1924. Radić vodi dvosatni razgovor s čehoslovačkim poslanikom.⁵³

⁴⁷ T. Išek, Primjena »Obznane« na HRSS, n. dj., 53.

⁴⁸ Radićev referat u Moskvi, *Vreme*, 26. I 1925.

⁴⁹ Tu odluku Austrije prvo je štampao list *Die Stunde*, a onda i drugi listovi (bilješka u *Slobodnom domu*, 30. VII 1924).

⁵⁰ S. Radić, Hrvatski seljački pokret u moskovskim »Izvjestijama«, *Slobodni dom*, 30. VII 1924.

⁵¹ Bilješka u *Slobodnom domu*, 23. VII 1924.

⁵² Bilješka u *Slobodnom domu*, 30. VII 1924.

⁵³ Bilješka u *Slobodnom domu*, 6. VIII 1924.

Posredstvom tih konzularnih predstavništva, a ponajviše zbog promjene vlade u Austriji, Radić ipak dobiva prolaznu vizu — uz napomenu da se u Austriji ne smije zadržavati. Kao konačan datum svog odlaska Radić određuje 4. VIII 1924.⁵⁴

I taj period Radićevog boravka u Sovjetskom Savezu bio je protkan živom aktivnošću. Kao glavni zadatak Radić sebi postavlja pisanje članka za sovjetske novine i časopise s ciljem da prikaže hrvatski seljački pokret u cijelosti i da uvjeri sovjetske političare da je seljaštvo — baš kao i radništvo — sposobno ostvariti republiku i samoupravu.

Naime, zbog naglašavanja republikanizma, Radić je naišao na velike simpatije sovjetskih političara. Iako je Radić neprestano naglašavao da pod republikanstvom smatra pravo naroda da sam upravlja svojom državom, odnosno da bude suveren i ravnopravan u savezu naroda, Rusi Radića smatraju revolucionarom.⁵⁵ Mazurenko, rukovodilac *Новой деревни*, objašnjavao je Radiću da je u Rusiji revolucionar svatko tko nije carist nego republikanac. »U pozitivnom smislu znači kod nas revolucionarac čovjeka, koji je za to da svu vlast u državi ima radni narod, koji po našem shvaćanju sačinjavaju seljaci, radnici te javni i privatni namještenici«, citira Radić Mazurenka u istrazi 1925. godine.⁵⁶

Zbog toga poistovjećivanja različitih pojmova, a osobito zbog prilično radikalnog Radićeva pisma Smirnovu od 27. VI 1924, u kojem kaže da će se HRSS u krajnjem slučaju latiti i revolucionarnih sredstava, kada se sva ostala sredstva pokažu bezuspješnima, počeli su Radića — kako on sam tvrdi — gotovo svi politički krugovi Rusije smatrati nosiocem pokreta borbenog seljaštva Balkana. »Za naše ljude potrebno je ovdje spomenuti, da u Sovjetskoj Rusiji svi političari, koji poznaju hrvatske prilike, smatraju hrvatski seljački pokret revolucionarnim zato, jer taj pokret ide za tim, da seljaštvo dobije u ruke svu državnu vladu i upravu, dotično svu kontrolu nad njom, tj. da prestane biti pukim objektom ili predmetom izrabljivanja neznatne gospodske manjine«, piše Radić oko polovice 1924. godine.⁵⁷ Zapravo, svojom aktivnošću u Moskvi, Radić je došao u procjep između buržoaskog i komunističkog fronta, ne izjasnivši se ni tada u Rusiji a ni kasnije veoma dugo u zemlji, ni za jedinstveni front seljaka i radnika, ni za nacionalne blokove.⁵⁸

Različito političko shvaćanje zadataka seljačkog pokreta moralo je dovesti do ideološkog razmimoilaženja između Stjepana Radića i sovjetskih komunisti. Ipak, za vrijeme Radićeva boravka u Rusiji do toga ideološkog sukoba došlo je samo sa G. B. Sandomirskim, šefom odjela za balkanske

⁵⁴ Bilješka u *Slobodnom domu*, 9. VIII 1924.

⁵⁵ »Sovjetska 'Pravda' o boravku predsjednika HRSS u Moskvi«, *Slobodni dom*, 21. VI 1924. U istrazi 1925. Josip Predavec izjavljuje sucu istražitelju da se »revolucionarnost« Stjepana Radića za vrijeme njegovog boravka u Rusiji nema razumjeti u smislu revolucionarnosti čina, već u smislu revolucionarnosti ideje (IHRPH, ZB-S-11/56 — izjava Predavca, 7. I 1925).

⁵⁶ Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 851 — izjava Radića 24. I 1925.

⁵⁷ Sovjetska »Pravda« o boravku predsjednika HRSS u Moskvi, *Slobodni dom*, 21. VI 1924.

⁵⁸ T. Išek, Primjena »Obznane« na HRSS, n. dj., 40.

poslove u Ministarstvu vanjskih poslova. G. B. Sandomirski napisao je za časopis *Крестъянскій интернационал* informativni članak pod nazivom »Степан Радич и его Партия«. ⁵⁹ U tom članku, kao i u članku sličnog sadržaja štampanom u *Известияма*, ⁶⁰ Sandomirski ističe da su Radićeve seljačko-radničke republike slične ruskim republikama u Sovjetskom Savezu s tom razlikom što Radić vodeću ulogu određuje seljacima. Sandomirski u oba članka znatno uvećava Radićevu revolucionarnost pišući da Radić nije pacifist tolstojevac nego pacifist revolucionar, koji je spreman svoje revolucionarne tekovine braniti i oružanom rukom i zato da je u programu HRSS i istaknuta potreba organiziranja seljačke vojske.

Uskoro poslije tih napisa, Radić i Sandomirski se razilaze zbog Sandomirskijeve prerade Radićeva članka o hrvatskom pitanju i seljačkom pokretu, što ga je Radić izdiktirao na 44 stranice svome sinu i zetu i parafirao 19. VI 1924, na molbu Sandomirskog, koji ga je želio ponešto prerađenog hitno predati u štampu. Ta je Radićeva rasprava bila sastavljena od tri dijela. Prvi dio, pod naslovom »Politički značaj seljačkog pokreta u Hrvatskoj«, imao se štampati u službenim novinama sovjetske vlade *Известияма*. U tom dijelu Radić je napisao da je hrvatski seljački pokret već od samog početka došao u sukob sa svim političkim tekovinama buržoazije, što je potpuno razotkrio svjetski rat, izazvavši ne samo formalno već i stvarno republikanstvo naroda, povevši narod na put dubokog revolucionarnog pokreta. ⁶¹

Drugi dio, »Organizacije HRSS za preuzeće vlasti«, imao je biti štampan u časopisu željezničara *Гудоку*. Radićevu osnovu za preuzimanje vlasti ako se parlamentarni izbori provedu nasilno, ako dođe do ubistva kralja, ako se proglašava vojna diktatura i ako dođe do amputacije Hrvatske, Sandomirski je svojevrijem preradom članka prikazao kao već provedenu organizaciju o kojoj su raspravljali svi odbori Radićeve stranke, dopustivši sebi još zamjenu Radićeve miroljubive terminologije borbenom komunističkom. ⁶²

Treći dio toga rada, pod naslovom »Odnos raznih država prema hrvatskom pitanju«, trebalo je da bude štampan u *Правди*.

Osim članka B. Sandomirskog, povremeno su u moskovskim novinama objavljivani i intervjui Stjepana Radića s novinarima, koji su više-

⁵⁹ Članak »Степан Радич и его Партия« objavljen je u časopisu *Крестъянскій интернационал*, br. 3—4/1924, 44—46. Sandomirski piše o Radiću i u sv. 6 i 7 toga časopisa.

⁶⁰ Taj je članak objavljen gotovo cio preveden u *Slobodnom domu*, 25. VI 1924.

⁶¹ ИРРПН, ЗВ-8-11/56 — prilog 25. Taj je članak pronašlo zagrebačko redarstvo kod samog Radića, te ga je dostavilo 10. I 1925. pod br. 277 Prs državnom odvjetniku.

⁶² Taj je članak bio glavni dokazni materijal optužbe protiv Radića zbog veleizdaje. Sandomirski je u članku napisao da su sva četiri slučaja pretresena u mjesnim organizacijama HRSS i da su već stvoreni mali odredi mladih boraca za borbu protiv fašizma i jači odredi sastavljeni od bivših vojnika za borbu protiv žandarmerije i vojske (Arhiv Hrvatske, Nadodvjetništvo, Radić 1925 — mnijenje Alexandra N. Pašiću). Radić je o tim odredima dao izjavu istražnom sucu 4. II 1925. (Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 878—884 i izjava u *Slobodnom domu*, 22. IV 1925), u kojoj je otkrio kako je došlo do toga članka. Htijući što više ocrniti Radića, Ministarstvo unutarnjih poslova objavilo je na početku 1925. godine inkriminirani članak u beogradskim novinama, te je tako ta osnova postala poznata javnosti, iako nikada nije bila realizirana.

-manje uspješno interpretirali ideje samog Radića.⁶⁵ Pri tome je bilo i čestih nesporazuma. Zbog namjernog revolucioniranja Radićevih ideja u listu *Вечерняя известия*, 14. VII 1924, u članku pod naslovom »Крестьянская Хорватия и СССР«, Radić je dao u novinama ispravak teksta i zatražio da se protiv pisca povede sudski postupak.⁶⁴

Vidjevši koliko se pogrešno shvaća hrvatski seljački pokret u Sovjetskom Savezu, Radić je sam napisao nekoliko članaka o seljačkom pokretu u Hrvatskoj. Osobitu pažnju sovjetske političke javnosti privukao je — kako sam Radić piše — članak štampan u *Известияма*, 19. VII 1924, i članci u *Правди* i *Гудоку*.⁶⁵ U povodu tih članaka jedan sovjetski političar izjavio je Radiću — prema navodima samog Radića — ovo: »Mi sad istom vidimo, da hrvatski seljački pokret spada među najnaprednije i najjače pokrete u svijetu. Mi vidimo da je vama potpuno uspjele dokazati, da je seljaštvo baš kao i radništvo sposobno shvatiti najuzvišeniye čovječanske i međunarodne ideje i ideale i da je kadro boriti se za njih i ustrajno i neustrašivo.«⁶⁶ Čak i sovjetski poslanik u Berlinu Krestinski, koji se prije rugao pljačljivom Radićevu pacifizmu, promijenio je mišljenje, poručivši Radiću — kako izjavljuje sam Radić u istrazi potkraj siječnja 1925 — da ga smatra s obzirom na organizaciju HRSS najjačom političkom konstruktivnom snagom na Balkanu i u Podunavlju.⁶⁷

Vrijedan je pažnje i Radićev članak »Современа Хорватия как новый тип государственного строительства« za koji sam Radić kaže da sadrži temeljne misli hrvatske seljačkog pokreta i podatke o jakosti HRSS i njenom historijskom razvitku. U tome članku Radić objašnjava da se revolucionarnost hrvatskih seljaka sastoji u odbacivanju militarizma, vjerskoj toleranciji i nacionalnoj slobodi.⁶⁸

Promatrajući privredno-društveni razvoj Sovjetskog Saveza Radić je kombinirao i sastavljao planove za razvitak velike slavenske države na Balkanu. Nakon dvomjesečnog boravka u Rusiji Radić je izjavio — i kasnije u sudskoj istrazi ponovio — da će se seljačka demokracija koja se izgrađuje na Balkanu postepeno pretvoriti u radničko-seljačku vladu. Istražnom sucu Körbleru Radić je izjavio 4. II 1925. da će Hrvati ne revolucijom nego mirnim putem ostvariti svoj krajnji cilj u četiri etape. Prva je etapa parlamentarna demokracija.⁶⁹ Drugi je stupanj stvarna ravnopravnost i autonomizam ili autonomija pojedinih historijskih zema-

⁶⁴ Mazurenko i Karžinski su potpisnici jednog takvog intervjua u *Новой деревни* od srpnja 1924. pod naslovom »Štepan Radić, vođa hrvatskog seljaštva u Moskvi« (podaci uzeti iz *Slobodnog doma*, 6. VIII 1924). Radić je za vrijeme svoga boravka u Rusiji održavao srdačne veze s tim uredništvom, te je odmah nakon svog dolaska primio poziv Lebedova i Ivanova iz te redakcije da se upozna s njihovim izdanjima o seljačkom gospodarstvu (IHRPH, ZB-S-11/56).

⁶⁵ Bilješka u *Slobodnom domu*, 30. VII 1924.

⁶⁶ Izjava i članak objavljeni u *Slobodnom domu*, 30. VII 1924. pod naslovom »Hrvatski seljački pokret iz moskovskih Izvjestija«.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Radić pod Obznanom 1925. god., *Могућности*, 1971, 875 — izjava Radića 30. I 1925.

⁶⁹ С. Радич, *Современа Хорватия как новый тип государственного строительства, Крестьянский интернационал*, (Москва), Но. 3—4/1924, 47—62 (podaci uzeti iz *Slobodnog doma*, 6. VIII 1924).

⁷⁰ Sposobnost dostignuća toga stupnja priznaje Radiću i inače neprijateljski raspoloženi August Cesarec (*A. Cesarec, Radić i republika*, Zagreb 1925, 96).

lja, kako to traže muslimani sa Spahom. Treći je stupanj nedjeljivost narodnih teritorija ili federalizam i kršćanska socijalna politika, kako je vodi Korošec. Četvrti je stupanj seljačka federativna Jugoslavija na temelju socijalne i čovječanske pravice i republikanske demokracije.⁷⁰

To isto Radić je izjavio moskovskim novinarima prilikom odlaska iz Sovjetskog Saveza, rekavši — kako sam piše u *Slobodnom domu* — da je Lenjin još 1918. govorio da nije daleko vrijeme, kada će se u Jugoslaviji razviti jake seljačke stranke, koje će znati u svoje ruke dobiti najprije parlamenat, zatim vladu i napokon svu vlast, pa tada neće biti potrebna nikakva revolucija. »To je moguće — govorio je Lenjin — samo u takvim zemljama, gdje seljaštvo nije pokorno, gdje su bile mnoge seljačke bune i gdje je buržoacija još slaba.« »Jugoslavensko seljaštvo u obće, a hrvatsko napose ima sva ova tri preduvjeta da bude gospodarom u svojoj državi« — završio je svoju izjavu Stjepan Radić.⁷¹

Stjepan Radić napustio je Sovjetski Savez 4. VIII 1924. i stigao u Zagreb 12. VIII 1924, nakon petnaestomjesečnog izbjivanja iz zemlje.⁷²

Odnos Stjepana Radića i jugoslavenskih komunista za vrijeme članstva HRSS u Seljačkoj internacionali

Težište Radićevog rada bilo je među seljacima. Ali zbog specifične strukture radnog stanovništva Hrvatske, tj. zbog postojanja velikog broja siromašnih seljaka, koji su dio sredstava potrebnih za život morali zarađivati radom u industrijskim djelatnostima, Radić je morao voditi računa i o radnicima.

No radničke probleme pratio je Stjepan Radić samo uzgređice, nikada ne usvojivši Marxovu podjelu društva na klase. Milutin Cihlar Nehajev piše: »Razlika, koja dijeli njegov (tj. Radićev — opaska MKD) socijalni nazor od Marksova, jasna je na prvi pogled: na mjesto liberalističkog, i kasnijeg socijalističkog shvatanja o pokretnosti svega imetka i o nemogućnosti izmirenja između rada i kapitala, Radićev 'dom' predstavlja izmirenje, predstavlja jedinicu, koja se neće nikad izgubiti, ali neće i nikad trebati da utone u svemoćnu poplavu nove države, koja bi imala na ograničenju vlasnosti osnovati novi red društveni.«⁷³

Nakon prvoga svjetskog rata, pod utjecajem oktobarske revolucije, dolazi do revolucioniranja seljačkih i radničkih masa na području Hrvatske. Stjepan Radić, koji je uvijek nastojao na bude tumač narodnih težnji, također radikalizira svoj program, te ističe ne samo republikanstvo, već i socijalnu pravdu kao osnovnu postavku svoga programa, koji će zadovoljiti cio radni narod.⁷⁴

⁷⁰ Radić pod Obznanom 1925. god., *Mogućnosti*, 1971, 880 — izjava Radića 4. II 1925.

⁷¹ Izjava Radića moskovskim novinama, *Slobodni dom*, 9. VIII 1924. Lenjinov citat naveden je također prema *Slobodnom domu*, te nije verificiran.

⁷² J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, II, n. dj., 347.

⁷³ Milutin Nehajev Cihlar, Stjepan Radić, *Hrvatsko kolo*, 1927—28, 19.

⁷⁴ Još u izbornom proglasu glavnog odbora Hrvatske seljačke stranke na početku studnog 1920. tražila se je, uz ostalo, vlada radnog naroda. *Državno uređenje ili ustav neutralne seljačke republike Hrvatske* (S. Radić, *Politički spisi*, Zagreb 1971, 366—393) također govori o vladi radnog naroda.

Vlastodršci predratne Jugoslavije nisu se ničega bojali više od ostvarivanja saveza radnika i seljaka. Na svaki znak takvog povezivanja odmah su reagirali iz najviših krugova.⁷⁵ Osobito zazorna bila je srpskoj buržoaziji Hrvatska republikanska seljačka stranka koja je uz organiziranje seljaštva počela organizirati i radnike.

Ali zbog upornog odbijanja Radića i ostalog vodstva seljačke stranke da se povežu s jugoslavenskim komunistima, kao i zbog različitosti taktike i programa komunističke i seljačke stranke, savez radnika i seljaka u Hrvatskoj, odnosno u Jugoslaviji nije se mogao ostvariti, te su Hrvatska republikanska seljačka stranka, kao organizacija većine seljaka, i Komunistička partija, kao organizacija radnika, ostale izolirane jedna od druge.

Suprotno vodstvu Hrvatske republikanske seljačke stranke, komunisti Jugoslavije nastojali su, slijedeći direktive Kominterne,⁷⁶ uspostaviti više puta vezu s Radićem. Radićev odlazak u Rusiju, pristup HRSS u Seljačku internacionalu, a osobito rezolucija Petog kongresa Kominterne u Moskvi 17—22. VI 1924. ponovo su aktualizirali pitanje povezivanja jugoslavenskih komunista s HRSS-om.⁷⁷ Naime, ta je direktiva postojala i prije. Na početku svibnja 1924. godine izvršni odbor KPJ primio je od Kominterne pismo u kojem se preporuča osnivanje seljačko-radničkog bloka sa svrhom zajedničkog istupa na izborima. U diskusiji izvršnog odbora o tom pismu, Senjko (pseud. Vladimira Čopića) je izjavio da se s vodstvom seljačkih stranaka nije lako sporazumjeti, ali da u masama koje vode te stranke ima revolucionarnih elemenata, koji će prihvatiti parolu radničko-seljačkog bloka.⁷⁸ Ta Čopićeva izjava bila je osnovana na iskustvu, koje je stekla Nezavisna radnička partija Jugoslavije kao

⁷⁵ U povodu lažnih glasina da su se 30. XI 1923. u Spielfeldu, nedaleko od jugoslavenske granice, sastali Radićevi predstavnici s komunistima radi organiziranja državnog udara poduzete su policijske mjere (Institut za historiju radničkog pokreta, zbirka Radić, kut. 2 c — okružnica Ministarstva unutarnjih poslova, odjela za državnu zaštitu br. 132 od 16. I 1924).

⁷⁶ Već na Drugom kongresu Kominterne, u srpnju 1921, u 21 uslovu, koje je kongres postavio pred radničke partije, zatraženo je da se racionalno i sistematski agitira po selima, zato što radnička klasa ne može pobijediti ako je ne pomogne dio seljaštva i akcije komunista u selima postaju jedno od najvažnijih pitanja provedbe proleterske revolucije (IHRPH, ZB-S-14/90—46 — uslovi za prijem u Komunističku internacionalu).

⁷⁷ Prema četvrtoj točki rezolucije Petog kongresa »[...] komunisti moraju učestvovati u radu velikih organizacija seljačkih masa, a tamo gdje im se čini zgodnim, pristupiti k njima, da tako budu na pomoći seljacima, da se ovi oslobode vodstva svojih klasnih neprijatelja i da svoje organizacije masa pretvore u čiste klasne borbene organizacije«. U točki 9. zadaće komunističkih partija u odnosu prema seljačkim strankama, koje su pristupile u Seljačku internacionalu, još su određene. »U opšte moraju komunističke stranke podržavati vezu sa svim organizacijama koje su stupile u Seljačku internacionalu [...]. Oni moraju nastojati, da koordiniraju borbe proletarijata i radnika-seljaka, da se međusobno podupiru u dnevnoj borbi (štrajkovi, borbe za plate itd.) da stvaranjem jednog radničkog i seljačkog bloka učvršćuju uvjerenje o zajednici interesa dviju velikih eksploatiranih klasa u zajedničkoj borbi. A kad revolucionarni boj bude uzeo maha, tada treba osnovati seljačke savjete da oni dalje vode seljake, i da u gradovima postupaju zajednički sa radničkim savjetima. Samo zajednička revolucionarna borba može obe klase osloboditi od jarma buržoazije« (IHRPH, ZB-S-11/56 — dopis Kr. redarstva u Zagrebu Drž. nadodvjetništvu pod br. 187 Prs od 6. I 1925).

⁷⁸ ARP, KI-28/1924 — zapisnik sjednice Izvršnog odbora KPJ 8—9. V 1924.

legalni organ KPJ u radu među masama. Na plenumu zemaljskog vijeća NRPJ 13—14. IV 1924, naglašeno je da je, nakon referendumu na početku godine, seljačko pitanje postalo jednim od glavnih pitanja i ključnih problema daljnje aktivnosti Partije.⁷⁹

Radićev majski manifest o radničkoj i seljačkoj vladi dao je komunistima nade o stvaranju seljačko-radničkog bloka povezivanjem s Radićem. U Zagrebu je, 25. svibnja 1924, održana prva seljačko-radnička konferencija, koju je sazvao Oblasni sekretarijat NRPJ. Na tom je skupu delegat Centralnog odbora NRPJ Sima Miljuš izjavio da se Radićeva namjera o učlanjenju HRSS u Seljačku internacionalu mora shvatiti kao odraz sve većeg revolucioniranja seljačkih masa. Na tom sastanku usvojen je zaključak da treba tražiti savez s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, ali da ne treba odustati od kritike pacifizma te stranke i daljnje agitacije za prekid sporazumijevanja HRSS s buržoaskim strankama.⁸⁰

Radićeva aktivnost u Rusiji uznemirila je čitavu jugoslavensku javnost, a osobito buržoaziju, koja je vidjela da pod utjecajem oduševljenih Radićevih članaka o Sovjetskom Savezu dolazi do sve većeg revolucioniranja seljaka i radnika.⁸¹ Zabranom rada Nezavisne radničke partije Jugoslavije, 12. VII 1924, kriza doseže vrhunac, te se činilo kao da je zemlja pred građanskim ratom. Na prijedlog Ljube Jovanovića kralj daje mandat za sastav vlade opozicionog bloka Ljubi Davidoviću, te se nanovo otvara mogućnost rješavanja određenih problema u Narodnoj skupštini.⁸²

U međuvremenu, komunistička štampa piše veoma pohvalno o Stjepanu Radiću. Progresivnost Radićeve politike dokazuje se traženjem Radićevog oslonca u Rusiji,⁸³ uz naglašavanje da Radić ipak nije komunist.

Ali daljnje približavanje jugoslavenskih komunista Radiću bilo je zaustavljeno objavljivanjem članka u *Borbi* pod naslovom »Radićev put u Moskvu«.⁸⁴ U tom se članku kritizira Radićeva politika kao buržujska, poradi toga što je Radić nacionalno oslobođenje stavio iznad socijalnoga, uz naglašavanje da seljački narod želi savez radnika i seljaka ne samo radi svog nacionalnog već i socijalnog i ekonomskog oslobođenja. Iz izvještaja Izvršnog odbora KPJ ekzekutivi Kominterne, u listopadu 1924, o situaciji u zemlji vidi se da je taj napad na Radića bio djelo opozicije u Komunis-

⁷⁹ Rezolucija o agrarnom pitanju, *Borba*, 8. V 1924.

⁸⁰ Prva seljačko-radnička konferencija u Zagrebu, *Borba*, 19. V 1924; Prva seljačka konferencija u Hrvatskoj, *Radnik*, 31. V 1924.

⁸¹ Radićev put u Moskvu, *Borba*, 19. VI 1924.

⁸² J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, II, n. dj., 342.

⁸³ Radić je često volio isticati svoje simpatije za Rusiju. Pred istražnim sucem, 29. I 1925, Radić izjavljuje: »Jest, postoji činjenica da sam ja putovao u Moskvu, postoji činjenica da sam ja naročito bio gost sovjetske vlade, istina je i to, da sam ja dao načelnu izjavu o pristupu HRSS u MKS, ostajući u cijelosti i kod programa i kod taktike HRSS, ali je istina i to da sam ja uvijek bio i da sam ostao Slaven i da sam u Sovjetsku uniju, osim toga što sam potanko razložio, išao i zato, jer ta Unija zauzimalje šestinu zemaljske kugle, jer je ona i pod Sovjetskom vladom Rusija, a prema tome i jedina prava slavenska velevladstvo svjetskoga značaja, a ja sam još 1904. osnivajući seljačku stranku kao osnovnu političku ideju postavio i ovu istinu: Slavenstvo u svijetu vrijedi najviše zbog Rusije i s Rusijom. Ovomu svom uvjerenju ostao sam i ostajem vjeran!« (Radić pod Obznanom, *Mogućnosti*, 1971, 871 — izjava Radića 29. I 1925).

⁸⁴ Radićev put u Moskvu, *Borba*, 19. VI 1924.

tičkoj partiji Jugoslavije i da je Izvršni odbor osudio takvo netaktično pisanje.⁸⁵ U obranu Radića ustao je Mbt (pseud. Ante Ciliga).⁸⁶ Ciliga piše da Radićev rad među seljacima ima socijalno-seljački i protukapitalistički karakter i da se je Hrvatska zajednica, vidjevši svoju slabost, sama prikorpila Radiću.⁸⁷ »Radić ne prihvaća opći teoretski program marksizma, ali je voljan da podupre i sudjeluje u političkoj borbi za ostvarenje radničko seljačke republikanske vladé na osnovu NEP-a.«⁸⁸ I dalje: »Može se dogoditi, da se Radić povuče natrag, da stane na pol puta [...] onda ćemo ići napred po putu koji im je i on pokazao, pa makar i bez njega [...], ali ni u kojem slučaju ne može se njegov dosadašnji rad označiti kao kemalistički, kao čisto buržoaski. Ako ćemo mi ovako krivo ocjenjivati, onda samo otežavamo sazrevanje seljaštva i formiranje jedinstvenog fronta radništva i seljaštva.«⁸⁹

Ali, jednom nanesena uvreda nije se više mogla ispraviti. U *Slobodnom domu*, 25. VI 1924, izašao je Radićev članak »Nezavisna radnička partija Jugoslavije« u kojem se kritizira odnos te partije prema samoodređenju naroda. »Neka dakle to vodstvo napokon prizna i u praksi pravo samoodređenja naroda hrvatskoga i neka vodstvu HRSS, koje zastupa čitav hrvatski narod, prestane dieliti lekcije, na koje nisu pozvani, a koje su i stvarno posve neopravdane. [...] Svojim besmislenim spuštanjem, da HRSS hoće i treba njihove glasove, izazvali su nas na to, da s njima ne može biti nikakvog izbornoga sporazuma, pa će onda valjda i oni vidjeti, da su svojim nametanjem hrvatskomu narodu, postali sasvim suvišni.« Sličnu izjavu dao je Radić i u kolovozu 1924. godine.⁹⁰

Zapravo, sukob Radića i jugoslavenskih komunista bio je baziran na različitim ideologijama i na različitim konačnim ciljevima. Radić je smatrao da je naše seljaštvo na višem stupnju nego rusko i da može ostvariti seljačku demokraciju bez revolucije, podvrgavajući pri tome radnike seljacima.⁹¹ Strukovno organizirani u Hrvatskom radničkom savezu, a politički u HRSS, radnici »doduše neće moći ni sanjati o diktaturi radništva, ali će zato moći ozbiljno raditi za podpuno radničko pravo, kojega kod nas nema i ne može biti, dok nije najprije osigurano podpuno pravo seljačko i u opće pravi i podpuni suverenitet naroda«, izjavio je

⁸⁵ ARPB, KI-63/1924.

⁸⁶ Stanislava Koprivica-Oštrić, O pseudonimu Mbt, *Putovi revolucije*, br. 1—2/1963, 427.

⁸⁷ Hrvatska zajednica proglasila se republikanskom 1923. god. (v. studiju *Hrvoja Matkovića*, Hrvatska zajednica, zbornik radova *Istorija XX veka*, V/1963, 123).

⁸⁸ NEP je nova ekonomska politika koja se počela u Sovjetskom Savezu provoditi nakon pobjede nad kontrarevolucijom s ciljem oživljavanja seoske privrede i dala je seljacima slobodu prodaje njihovih proizvoda.

⁸⁹ Mbt (Ante Ciliga), Radić je hrvatski Stambolijski a ne Kemal paša, *Borba*, 26. VI 1924.

⁹⁰ *Slobodni dom*, 13. VIII 1924.

⁹¹ Na kongresu za širenje pismenosti u Moskvi Radić je prema M. Marjanoviću rekao: »Ma da je Hrvatska patuljak prema Rusiji, ona je idejno velevlast, i ja vam ovdje kažem da nikada nećemo primiti vašu ideju diktature proletarijata, nego ćemo nastaviti onim putem kojim treba da idemo a ja sam uvjeren da će ići seljaštvo cijeloga svijeta putem sveopće seljačke demokratije [...]. Nema sumnje da radništvo u toj borbi imade i te kako važnu i veliku zadaću, ali ni na jedan tren ne smije se pustiti iz vida da ne može jedna golema većina biti podređena jednoj manjini [...].« (*Milan Marjanović*, Stjepan Radić, Beograd 1937, 149).

Radić potkraj 1924. godine.⁹² Ali su komunisti nešto drugačije gledali na sporne probleme, iako su, u odnosu na ranije, znatno izmijenili svoj stav prema proleterskoj revoluciji, prema seljačkom i nacionalnom pitanju. Međutim, u vrijeme pristupa HRSS u Seljačku internacionalu taj stav još nije bilo prihvatilo cjelokupno članstvo KPJ.⁹³

Prilikom spora s Radićem, komunisti iz NRPJ uzalud naglašavaju da su pristalice federativnog uređenja Jugoslavije i Balkana i da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji pravilno postavljeno referendumom partijskog članstva na početku 1924. godine, što se vidi i iz Rezolucije o nacionalnom pitanju.⁹⁴ U toj rezoluciji nije istaknuta samo potreba pomaganja borbe seljačkih masa, već i borba za stvaranje federativne radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju. »NRPJ zastupa pravo svakog naroda u državi da suvereno, slobodnom narodnom voljom i na osnovu nacionalne jednakosti, bez obzira na pokrajinske granice, odredi svoj odnos prema ostalim narodima i državnoj cjelini«, izjavljuju komunisti. Međutim, zbog jedinstvene borbe radničke klase, Komunistička partija Jugoslavije ostala je na stajalištu da i NRPJ i sindikati moraju biti jedinstveni, uz napomenu da demokratski centralizam NRPJ nema nikakve veze s državnim centralizmom. Na kraju svoje izjave o odnosima NRPJ i HRSS komunisti ponovo pozivaju Radića na suradnju, napomenuvši »[...] da je savez radnika i seljaka neminovna historijska potreba.«⁹⁵

Taj sukob između Radića i jugoslavenskih komunista bio je sudbonosan za daljnji razvoj političkog života Jugoslavije. Propale su sve planirane zajedničke akcije radnika i seljaka,⁹⁶ a demonstracije kakve su održane u Zagrebu zbog krvoprolića u Trbovlju (9. i 10. VI 1924) — kada je istupila HRSS zajedno sa komunistima — nisu se više ponovile sve do Radićevog ubistva.⁹⁷

Jugoslavenska buržoazija bila je veoma zadovoljna takvim razvojem odnosa Radić — komunisti, to više što se i »komunizam« Stjepana Radića nije pokazao opasan. Radićeve izjave o komunistima Jugoslavije štampale su gotovo sve beogradske novine, zaključujući da HRSS i jugoslavenski komunisti ne mogu zajednički istupiti ni u jednoj akciji. Vlada ipak budno pazi da se takav savez ne bi ostvario u bilo kojem obliku. U povodu

⁹² Među komunističkim prvacima u Beogradu nastao je mali rascjep, *Slobodni dom*, 10. XII 1924.

⁹³ Na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, 1—4. I 1924, Partija je istakla pravo svih nacija u Jugoslaviji na samoopredjeljenje do otcjepljenja. S obzirom da desnica na čelu sa Sinom Markovićem nije prihvatila te stavove, na Petom kongresu Kominterne raspravljalo se i o tome pitanju, te je donesena rezolucija u kojoj je proklamirano pravo jugoslavenskih naroda na samoodređenje. Tako je prihvaćena koncepcija koja je ostala na snazi sve do Splitskog plenuma 1935. godine.

⁹⁴ Mi i HRSS, *Radnik*, 29. VI 1924; NRPJ i HRSS, Izjava CO NRPJ, *Radnik*, 3. VIII 1924. i 7. VII 1924; Rezolucija o nacionalnom pitanju, *Radnik*, 16. I 1924.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ O zajedničkim akcijama vidi obavijesti u *Okovanom radniku*, br. 1, 3, 5, 6 i 8 iz 1924. godine.

⁹⁷ Događaji u Trbovlju, *Radnik*, 12. VI 1924; Zajednički proglas s pozivom na demonstracije potpisali su predstavnici HRSS, Hrvatske zajednice, Hrvatske stranke prava, NRPJ i Nezavisni sindikati (*Hrvat*, 7. VI 1924).

lažnih glasina da će komunisti održati u Zagrebu zajednički sastanak s radićevcima 11. VII 1924, stavljen je po naredbi ministra dra Milana Srškića u stanje pripravnosti čitav policijski aparat Zagreba.⁹⁸ Taj strah vladajućih krugova bio je potpuno bezrazložan. Formiranje Davidovićeve vlade učvrstilo je Radićevu odluku da se ni u kojem slučaju ne povezuje s jugoslavenskim komunistima. Radić, inače tako budni osluškiivač želja masa, potpuno je zakazao u momentu, kada je osjetio da bi radničko-seljački blok mogao predstavljati ogromnu snagu, koja bi mu, zahvaćena komunističkim idejama, mogla istrgnuti vodstvo iz ruku i povesti seljačke mase iz pacifizma u revoluciju. Treba naglasiti da je većina glavnog odbora HRSS bila još manje sklona komunističkim idejama nego Radić, što je došlo do izražaja u raspravi o Radićevoj odluci o ućlanjenju HRSS u Seljačku internacionalu.⁹⁹ Na sastanku izvršenog odbora KPJ, 16—17. IX 1924, Vladimir Čopić je izjavio da je Radić u svojoj stranci još naj-ljeviji,¹⁰⁰ pri čemu treba istaknuti da je Radić tu svoju osobinu — baziranu vjerovatno na njegovom socijalnom porijeklu — obilato iskoristio u idućoj izbornoj kampanji.

Zabranom rada Nezavisne radničke partije Jugoslavije, 12. VII 1924. komunisti su izgubili vezu s narodnim masama. Suprotno komunistima, Radić je, nakon boravka u Sovjetskom Savezu, uspostavio čvršće veze s radnicima, preuzevši u svoj dotadanji program neke postavke do tada gotovo isključivo jugoslavenskih komunista. Parolom o seljačko-radničkoj državi, što je zapravo Radićev sinonim za komunistički seljačko-radnički blok, Radić je privukao u Hrvatsku republikansku seljačku stranku u to vrijeme velik broj radnika, stekavši uz to i izvan stranke među radnicima velik broj simpatizera. Na javnoj skupštini u Vrpolju, 12. X 1924, Radić je već toliko siguran u uspješnost svoje politike da izjavljuje: » [. . .] komuniste smo prerash, a radnici su naša braća i što je dobra u komunizmu to je u seljačkoj stranci.«¹⁰¹

Zapravo, Radić u to vrijeme vodi dvoličnu politiku, želeći zadovoljiti i radne mase i hrvatsku buržoaziju. Na jednom internom sastanku u Tuškancu s predstavnicima hrvatske buržoazije izjavljuje da smatra svojom najvećom političkom zaslugom, što je hrvatsku narodnost oslobodio od sablasti boljševizma svojim putem u Moskvu.¹⁰² S druge strane, na velikoj skupštini u Zagrebačkom zboru, 14. rujna 1924, Radić se izjašnjava za sporazum s buržoaskim strankama i vladom, ali ubacuje u svoj govor

⁹⁸ Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, zbirka V (štrajkovi), 1924 — dopis ravnatelja zagrebačkog redarstva br. 5067 od 13. VII 1924. Usprkos zabrani NRPJ nastavlja rad još gotovo pola godine kasnije.

⁹⁹ Na petosatnoj sjednici hrvatskog narodnog zastupstva, 3. VIII 1924, u prisustvu 61 zastupnika HRSS, povjesničar Rudolf Horvat, advokat dr S. Ortner, dr A. Adžija, V. Lovreković, T. Jalžabetić i drugi istupili su protiv pristupa HRSS u Seljačku internacionalu, smatrajući je komunističkom depandansom (ARPB, KI-47/1924, izvještaj o sjednici upućen Kominterni datiran 11. VIII 1924; Rasprava i zaključci stvoreni na X. sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, *Slobodni dom*, 6. VIII 1924).

¹⁰⁰ ARPB, KI-52/1924 — zapisnik izvršnog odbora KPJ od 16—17. IX 1924.

¹⁰¹ Govor u Vrpolju, *Slobodni dom*, 15. X 1924; IHRPH, zbirka Radić, kut. 2c — govor Radića u Vrpolju.

¹⁰² *Miroslav Krleža*, Kalendar jedne parlamentarne komedije, Deset krvavih godina., Zagreb 1957, 323; *Isti*, Teze za jednu diskusiju iz g. 1935, Deset krvavih godina, n. dj., 522.

i fraze o neophodnim vezama s Rusijom, što mu je pribavilo burne ovacije zagrebačkih radnika, koji su počeli klicati federaciji balkanskih i podunavskih republika i sovjetskoj revoluciji. U izvještaju zagrebačke policije ministru unutrašnjih poslova o tom događaju kaže se da su redarstveni organi zatvorili najaktivnije komuniste, koji su izvikivali komunističke parole, »[. . .] ali ne na licu mjesta, već kasnije, iz taktičkih razloga.«¹⁰³

S približavanjem izbora raspisanih za 8. II 1925. sve se je više ispoljavala slabost komunista i jakost Radićeve stranke. Zbog takve situacije komunisti se ispričavaju Kominterni: »Mi Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci nismo hteli objaviti rat niti prekinuti taktiku jedinstvenog fronta prema njoj, kao što i vi to odlučno naglasujete, već kritikom iskrenom i jasnom diferencirati HRSS i iskoristiti kontradikcije između revolucionarnih težnja hrvatskih seljačkih masa i oportunističke politike njenog vodstva. Taj rat nismo hteli i zbog toga što smo osećali mogućnost, da kraj svih tih izjava vodstvo HRSS ipak dođe u sukob sa monarhističko-militarističkim krugovima, što se i dogodilo,¹⁰⁴ na veliku pometnju partijske opozicije, koja je zahtevala rat HRSS pa kod iznenadne promene situacije i ofanzive monarhije nije znala ništa da kaže, dok smo mi i taj događaj taktički iskoristili da hrvatskim masama na pismeno pokažemo 'da se okane svojih pacifističkih iluzija u slobodni i pravedni sporazum sa monarhijom i srpskom hegemonističkom buržoazijom i da uvide jedared potrebu zajedničke borbe sa radnicima i seljacima sviju nacija Jugoslavije, za nacionalnu slobodu i radničko seljačku vlast'.«¹⁰⁵

Zbog zabrane NRPJ komunisti su ostali bez svoje legalne organizacije, te su bili prisiljeni da nude izborni savez Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci ma kakva bila po svojem vodstvu i strukturi. Četiri puta komunisti predlažu Radiću zajedničke akcije, a vodstvo HRSS ili ne odgovara ili u *Slobodnom domu* ironizira ponudu KPJ.¹⁰⁶ Poziv komunista za zajednički izborni istup pod nazivom republikanskog saveza radnika i seljaka od 24. XI 1924. HRSS je odbio, optuživši NRPJ kao pristalicu pokolja, a u posebnom obavještenju stranka naziva prijedlog Partije provokatorskim.¹⁰⁷ U povodu toga odbijanja NRPJ izjavljuje: »Vodstvo HRSS ogriješilo se teško i ne samo o interese hrvatskog seljaštva i o interese radništva i seljaštva sviju naroda Jugoslavije, već i o osnovna načela Seljačke internacionale, čiji je član, odbijajući savez radnika i seljaka.

¹⁰³ IHRPH, zbirka Radić, kut. 2 c — Izvještaj zagrebačkog redarstva Prs 6645 od 14. IX 1924.

¹⁰⁴ Na zboru u Vrpolju, 12. X 1924, Radić je započeo otvoren sukob s radikalima, koji se sve više zaostravao, izazvavši krizu vlade, raspust skupštine i raspisivanje novih izbora.

¹⁰⁵ ARPB, KI-63/1924 — izvještaj izvršnog odbora KPJ egzekutivi Kominterne u listopadu 1924.

¹⁰⁶ Komunisti su uputili HRSS poziv za zajedničku proslavu oktobarske revolucije (*Otkovani radnik*, 2. XI 1924; *Borba*, 8. XI 1924). Na poziv vodstva NRPJ za zajednički istup na izborima, koja je odluka stvorena na sjednici NRPJ 24. XI 1924. s time da se Radiću dade rok za odgovor, Radić je odgovorio u *Slobodnom domu* 10. XII 1924, odbijajući izborni savez zbog ideoloških razlika između seljačkog i radničkog pokreta (*Borba*, 12. XII 1924).

¹⁰⁷ Poziv za zajednički istup na izborima uputio je Radiću Ante Ciliga 26. XII 1924. (IHRPH, ZB-S-14/90—38).

Zbog toga se Nezavisna radnička partija obraća hrvatskom seljaštvu i organizacijama HRSS da osude ovakvu štetnu politiku saveza sa buržoazijom, i borbe protiv radništva koju vodi predsjednik HRSS-e i da u ovim izborima obrazuje republikanski savez radnika i seljaka zajedno sa Nezavisnom radničkom partijom i glasaju ne za zajedničke liste vodstva HRSS sa hrvatskom gospodom, već za zajedničke liste radnika i seljaka.«¹⁰⁸

Značajno je da je parola saveza seljaka i radnika veoma dobro prihvaćena u narodu, i da su neke štrajkove u tvornicama u to vrijeme pomagali seljaci iz okolice.¹⁰⁹

Ali, zbog svoje slabosti, NRPJ, odnosno komunisti, nisu mogli sami istupiti na izborima, to više što njihove izborne liste na mnogo mjesta nisu prihvaćene. Tamo, gdje nisu potvrđene liste radničko-seljačkog bloka (saveza), a to je na području čitave srijemske, bjelovarsko-križevačke, ličko-krbavske i varaždinske županije, NRPJ okružnicom od 31. I 1925. upućuje narod da glasa za listu HRSS, jer »[...] da je u toj stranci ogromna većina siromašnog seljaštva koje teži i za socijalnim i za nacionalnim oslobođenjem«.¹¹⁰ NRPJ ide štoviše tako daleko da u istoj okružnici savjetuje, da tamo, gdje ne bi bile postavljene kutije HRSS, zbog hapšenja vodstva HRSS, narod glasa za listu Hrvatske zajednice, koja, iako stranka krupne buržoazije i inteligencije, u ovoj fazi pomaže HRSS, te se i sama proglasila republikanskom.¹¹¹

Do te odluke došlo je vodstvo NRPJ nakon dugih diskusija, prilikom kojih se govorilo o radičeviziranju NRPJ, odnosno boljševiziranju HRSS.¹¹² Većina vodstva NRPJ (Ante Ciliga, koji nakon hapšenja Vladimira Čopića postaje potkraj 1924. oblasni sekretar Partije, Ivan Krndelj i mnogi drugi) isticala je potrebu izbornog saveza radnika i seljaka. Međutim, dosta je jaka i opozicija, koja se protivi svakom savezu sa seljačkom strankom, zato što će HRSS pokazati mnogo manje otporne snage nego bivša KPJ, budući da je usprkos revolucionarno raspoloženom seljaštvu vodstvo skroz oportunističko, a čitava stranka impregnirana buržoaskim elementima.¹¹³ Zbog slabosti Komunističke partije nije se realizirala

¹⁰⁸ IHRPH, ZB-S-14/90—38; ARP, KI-87/1924 — proglaš NRPJ.

¹⁰⁹ Seljaci iz okolice Siska pomagali su štrajk radnika u Tvornici tanina u rujnu 1924. Na sastanku radnika te tvornice, 2. XI 1924, formirao se savez radnika i seljaka. O tom događaju obavijestila je sisačka policija odmah predsjedništvo zagrebačke županije (IHRPH, Zbirka V — štrajkovi 1924 — dosje tvornice tanina u Sisku).

¹¹⁰ IHRPH, ZB-S-14/90—20 — okružnica od 31. I 1925; ZB-S-14/90—44 — odluka KPJ o izborima. Treba istaknuti da je program Radničko-seljačkog republikanskog bloka bio tako sastavljen da je podilazio seljacima. Njime je predlagana radničko-seljačka republika u kojoj bi vlast imali radnici i seljaci. Međutim, u programu se predlaže ostvarenje tog cilja otvorenim borbom, što je bilo protiv želje seljaka, koji zadojeni Radičevim pacifizmom odbijaju svako nasilno sredstvo borbe, ostavljajući čak i svog predsjednika u zatvoru bez ikakve podrške (*Borba*, 9. I 1925).

¹¹¹ Za vrijeme izborne kampanje čini se da je list Hrvatske zajednice *Hrvat* u posebnom izdanju bio zapravo *Slobodni dom*, koji je bio obustavljen. Pomoću *Hrvata* HRSS vodi veoma spretnu izbornu agitaciju (v. *Hrvat*, 5. II 1925).

¹¹² IHRPH, ZB-S-14/90—5 — zapisnik Oblasnog sekretarijata NRPJ 4. I 1925. i 10. I 1925.

¹¹³ Isti izvor. — Izjava Ljubića prilikom vladine odluke o stavljanju HRSS pod udar Obznane; Zbog izborne kolaboracije s Radičevom strankom opozicija jugoslavenskih komunista (Z. Milojković, D. Bukviš, Todorović, L. Stefanović, A. Rebac i S. Marković) uputili su jugoslavenskoj komisiji pri Kominterni protestno pismo (ARP, KI-69/1924).

ni odluka vodstva NRPJ koje sada također djeluje ilegalno — da se započne s penetracijom komunista u seljačke zadružne organizacije osnivanjem komunističkih ćelija, a ni odluka o pokretanju seljačkog lista nije provedena u život.¹¹⁴

Rezultati izbora, 8. II 1925, pokazali su svu slabost komunista u to doba, koji se nakon zabrane NRPJ oko polovice 1924. godine nisu uspjeli prilagoditi novim uslovima ilegalne borbe. Pobjeda na tim izborima pripala je Radiću. Usprkos pojačanom policijskom teroru izbori su u čitavoj Hrvatskoj nosili obilježje nacionalnog otpora koncentriranog oko uhapšenog Radića. Pobjeda buržoaske opozicije i buržoasko-seljačkog saveza, umjesto pobjede proleterske opozicije i radničko-seljačkog saveza ukazala je na potpuni promašaj Komunističke partije, koja na tim izborima — istupajući kao radničko-seljački republikanski blok — nije dobila ni jedan mandat.¹¹⁵ Republikanskim parolama i neizjašnjavanjem o svojim pravim odnosima prema Seljačkoj internacionali, Radić je, uslijed neograničenog povjerenja masa, dobio petinu svih glasova u državi, postavši tako neprikosnoveni predstavnik hrvatskog naroda.

Posve je jasno da je nakon izbora svaka daljnja suradnja između komunista i Radićeve stranke bila onemogućena, te da se na suradnju radnika i seljaka moglo pomišljati samo ostvarivanjem jedinstvenog fronta radnika i seljaka izvan Radićeve stranke.¹¹⁶ Prilikom diskusije egzekutive Kominterne o sporu u KPJ raspravljano je i tom pitanju, te je sugeriran direktan rad komunista u seljačkim masama.¹¹⁷

Poslije 27. III 1925, kada je Radićev nećak Pavle u ime Radića dao u Narodnoj skupštini izjavu o priznanju monarhije i vidovdanskog ustava, centralni komitet KPJ izdao je rezoluciju izjavivši: »Pacifičko vodstvo HRSS-e odlučilo se za kapitulaciju i izdaju. Ono se odreklo svih glavnih osnova svoje dosadane ideologije, odreklo se i Seljačke internacionale i seljačkog i republikanskog programa i borbe za pravo narodnog samoopredjeljenja i nezavisnu Hrvatsku, kao i borbe protiv monarhije, militarizma i hegemonije srpske buržoazije, upregnuvši se tako u kola klasnog i nacionalnog ugnjetavanja.«¹¹⁸

U isto vrijeme, Radić se odriče i članstva u Seljačkoj internacionali, izjavivši odmah nakon svog hapšenja da je učlanjenje HRSS u Seljačku internacionalu bilo i ostalo čisto teoretski i da HRSS nije nikada imenovala svoga stalnog i pravog predstavnika u Seljačku internacionalu.¹¹⁹

¹¹⁴ Šef zagrebačke policije Vragović izvjestio je 27. X 1925. Državno odvjetništvo pod br. 8183 Prs da je među zaplijenjenom arhivom NRPJ pronađeno dosta dokumenata koji govore o planiranom prenošenju komunističke aktivnosti na selo (IHRPH, ZB-S-14/90 — zapisnik Oblasnog sekretarijata od 30. XI 1924).

¹¹⁵ Radnička klasa i izbori, *Borba*, 19. II 1925.

¹¹⁶ CK KPJ je 5. III 1925. izdao Teze o političkoj situaciji posle izbora i o zadacima KPJ (IHRPH, ZB-S-14/90).

¹¹⁷ IHRPH, zbirka KPJ, brošura Pčelarstvo, Zagreb 1925, 22 — govor Skripnika, člana CK Ruske komunističke partije (boljševika).

¹¹⁸ ARPB, KI-11/1925 — rezolucija CK KPJ »Kapitulacija HRSS, vlada P. P. i naši zadaci«.

¹¹⁹ Tu je izjavu prvi put Radić dao u žalbi zbog zatvaranja i povrede poslaničkog imuniteta na početku siječnja 1925. (*Borba*, 9. I 1925, 1).

U povodu toga Zinovjev, predsjednik izvršnog odbora Kominterne, izjavljuje: »Radić, koji je još nedavno bio ovdje, sada se odriče Seljačke internacionale. Ali na tome se stvar ne svršava nego istom započinje. Što će biti sada? Radić je — srednja linija u hrvatskoj seljačkoj partiji, sada se centrom ujedinjuje sa desnicom, a levica će se očevidno u toku vremena odvojiti.«¹²⁰ Vodstvo Seljačke internacionale bilo je znatno oštrije. Uputivši manifest hrvatskim seljacima, seljačka internacionala prikazuje potpuni zaokret u politici Hrvatske seljačke stranke kao »[. . .] delo izdaje nekolicine koristoljubivih vođa HRSS, koji su prekršili reč o pristupu Seljačkoj internacionali i počeli se bratimiti sa 'reakcionarima'«.¹²¹ Tim manifestom osudila je Seljačka internacionala Radićev postupak i izjavu Pavla Radića u Narodnoj skupštini da HRSS nije stupila efektivno u Seljačku internacionalu i da nema prema Seljačkoj internacionali nikakvih obaveza i nikakvih odnosa, što će se utvrditi na prvom sastanku glavnog odbora stranke.¹²²

SUMMARY

Stjepan Radić, the founder and the leader of the Croatian Republican Peasant Party, decided to visit the communist Moscow in Spring 1924. This essay deals with his preparations for the journey and his stay in Moscow from 2nd June until 4th August 1924, as well as with the Croatian Republican Peasant Party entering the Peasant International on 1st July 1924.

This essay represents really only a contribution to the further research on Radić's stay in Soviet Union, as nothing but the archive and printed sources approachable to the author inside Yugoslavia were consulted. A thorough research on Russian library and archive material seems necessary, for Radić ought to have had a number of interesting acquaintances among well-known people of Soviet political and cultural life. The survey of chronological data of Radić's stay in Soviet Union is followed, towards the end of the essay, by an exposé of the relation Stjepan Radić — Yugoslav communists, at the time of Croatian Republican Peasant Party figuring as a member of the Peasant International, and the complete failure that the trial of approaching these two dominant trend of the political life of the Versaille Yugoslavia resulted in.

¹²⁰ IHRPH, zbirka KPJ, brošura Pčelarstvo, Zagreb 1925. 38.

¹²¹ Kobne iluzije, *Radničko jedinstvo*, 23. VII 1925.

¹²² Ta izjava ne odgovara potpuno stvarnosti, jer je Stjepan Radić i nakon svog povratka održavao posredne kontakte sa Sovjetskim Savezom. Te veze potvrđuju ovi dokumenti: Pismo službenika sovjetskog poslanstva u Beču W. Aussema od 23. IX 1924. i 21. XI 1924. (IHRPH, ZB-S-11/56 i *Vreme*, 7. II 1925), te pismo člana predsjedništva Seljačke internacionale Krasnija iz Beča, 29. IX 1924. i 6. X 1924. (IHRPH, ZB-S-11/56 i *Vreme*, 27. I 1925). Toj grupi dokaza pripada i pismo službenika sovjetskog poslanstva u Beču Loganovskog od 22. X 1924. s pozivom Radiću na proslavu oktobarske revolucije (*Vreme*, 27. I 1925), kao i odlasci prvaka HRSS ing. A. Košutića i dra Vladimira Mačeka u sovjetsko poslanstvo u Beču.